

KƏMALƏ HÜSEYNOVA
İRADƏ VƏLİYEVA
AzTU

DİSKURSUN TƏHLİLİ PROSESİNDƏ PROPOZİSİYANIN PRAQMATİK SƏVİYYƏSİ VƏ MƏTNDAXİLİ ƏLAQƏLİLİYİN KOQNTİV ŞƏRHİ

Açar sözlər: diskurs, təhlil, referens, proposisiya, implikatur, inferensiya

Ключевые слова: дискурс, анализ,
реферанс, пропозиция, интерференция

Key words: discourse, analysis, reference, proposition, implicature, inference

Diskurs təhlili danışqda dilin işlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi anlamında başa düşülür. Bəzi dilçilər dilin formal xüsusiyyətlərinin müəyyənələşməsinə diqqət yönəldikləri halda, digərləri diskurs təhlilini həmişə dilin nə üçün istifadə olunmasına aid tədqiqat hesab edirlər. Diskurs təhlilində formal yanaşma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir, funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqət cəlb etmişdir. Dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. Bu funksiya vastəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilib, dildə səsləndirilib həmsöhbətə ötürülür. İkinci funksiya vastəsilə isə social əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə interaksional funksiya deyilir. Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlərərsə ünsiyyətin həyata keçirəlməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulin)müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin representativ /ekspressiv, R. Yakobsonun referensial / emotive, K.M.Həlidəyin ideal / şəxslərərsə və C.Layonsun deskriptiv / social -ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar. Dilin istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dili dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vastələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və s-in köməyi ilə danışan istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırır bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün və zamanda onlann digər obyektlərlə və realgerçəkliliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalinqvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini labüd edir. Qeyd etdiyimiz kimi, istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə pragmatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, bu yanaşmada formal yanaşma elə bir əhəmiyyət kəsb etmir Diskursun rast

gəldiyi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün deyktik formalar məsələni , / bura, ora, mən ,sən , bu, o və s./ kimi elementlərdən istifadə olunur . Amma deyksizdən əlavə buraya referensiya, propozisiya , implikasiya , iferensiya və s. terminləri də aid etmək olar.C. Layonsa görə söz və əşya arasında əlaqəni refens adlandırmaq olar . Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin linqvistik ifadəsini göstərir. Daha sona C. Layons belə bir fikir də irəli sürür : danışan istinad edir (müxtəlif uyğun ifadələrlə) ; o , referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir..Bu məsələ ilə əlaqədar P. F .Storons . belə iddia edir ki, istinad etmə ifadənin etdiyi bir şey deyil; bu elə vasitədir ki,danışan onun vasitəsilə münasib ifadədən istifadə edir . Bu fikirlə əlaqədar C. Syörlilinin baxışı belədir : ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmirlər . F .Veysəlliye görə , işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni - referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən anı anlamında başa düşülür . Aşağıdakı nümunəni təhlil edək:A : / My uncles coming home from London on Sunday +hes due in + // (Əmin bazar günü Londondan gəlir) B: ?How long has he been away for or has he just been away? (?0 nə qədərdir gedib,yoxsa təzə gedib?)A:\Oh no they lived in London eh he was married to my mother's sister+well she's been dead for a number of years now +// (Ah ,xeyir onlar Londonda yaşayırdılar, o mənim xalamla evli idi. O, artıq bir ildir ki, ölüb)Bu dialoqda A danışan / my uncle / (əmin) və / he / (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədilir, / my mother s ister / (anamın bacısı) və / shel / (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir . Göründüyü kimi, /dayım / sözü /ol - nun referenti,/anamın bacısı / isə digər / ol -nun referentidir .Propozisiyanı biz cümlə səviyyəsində müəyyənləşdirə bilərik . Dayımm Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci nə üçün Londona getməsi və qohumumuzun qızı evlənməsi, nəhayət, qızın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər .Bu cümlələr hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qürülmüş və konkret mənalı olan konstruksiyalardır . Bəs, propozisiyanı necə müəyyən etmək olar ? Propozisiya ingilis sözü olan presupposition sözündən götürülmüşdür , / güman etmək, ehtimal etmək / mənasını verir . Propozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə mətnə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilən əsas fikirdir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, A danışanın düzgün başa düşülməsi üçün , güman edilənin düzgün olması üçün B danışan öz cümləsini dialoqa daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialoqda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə A B -yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz dayısını işarə etdiyini başa düşsün . Sonra A söhbətini davam etdirir və dayısının qohumu ilə evlənməsini və qızın bir neçə il əvvəl öldüyünü bildirir . Diskurs təhlilindəki propozisiya pragmatik

propozisiyadır. T. Givovun iddia etdiyi kimi, dinləyici heç bir qarşılıq olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir . O, mətndaxili əlaqəliyi dünuncə əlaqəliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir . T. Qivona görə ,diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu və iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi, hərəkət birliyi ilə şərtlənir .0, mətndaxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir . Bununla əlaqədər olaraq o, əvvəlki təcrübəyə qaydı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət -prospektiv baxışı referensial əlaqəlik növü kimi ayrılır. T. Qivon bu növləri onların formalgöstəriciləri baxımından səciyyələndirir . Məsələn, o qeyd edir ki, retrospektiv əlaqəlik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlik isə qeyri - müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur.Ümumiyyətlə, diskursda əlaqəliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir . A .Məmmədov və M.Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi, diskurs əlaqəliliyindən başqa , heç bir qarşılıqlı məna əlaqəsi komponentlər arasında aydın , digərlərindən təcrid olunmuş formada işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir məna əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digərməna tipləri əlavə edilir . Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çoxkomponentli diskurs mətnlərində heç də bir məna əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil . Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də, bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir:“ Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərsində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir .Diqqət etmək lazımdır ki,yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sitada propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır.Adətən propozisiyanın açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər :Faktiv fel mövcudluğu . Məsələn, /Sona was sorry to have seen Johnny// (Sona Coninigördüyünə təəssüflənir)-Sona Conini görübMuhakimə fəlləri. Məsələn , /Johnny accused him to have stolen his car // (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlandırdı) (Coni hesab edir ki, o oğrudur)Zaman budaq cümlələri. Məsələn , / When he died ? the problem hadn't been solved yet// (O öləndə problem hələ həll olunmamışdır) (onun ölməsi) // İmplikatur termini üçün danışanın güman , təklif,yaxud da nəzərdə tutduğunu hasaba alması üçün H.P. Qrays ehtiva terminindən istifadə etmişdir. Yəni H. P. Qraysa görə , ənənəvi implikativlər istifadə olunan sözlərin ənənəvi mənaları ilə müəyyən olunur . Aşağıdakı nümunəyə baxaq : / He is an Englishman,

he is , therefore , brave // (O, ingilistir, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsu olmağın) digər xüsusiyyətin (ingilizsolmağın) ardınca gəlir , amma ifadənin ənənəvi forması belə bir əlaqənin olduğunu işarədir . Ümumiyyətlə ,

implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır . Və o seçib götürülən bir mənədir, yəni inferensiyadır Ənənəvi implikatur söhbət + bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da , ehtiva nəticəsində başa düşülür . Bu da presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər . H.P.Qrays bunu danışiq prinsipi adlandırır.

Digər nümunəyə baxaq:

A: / I am out of petrol // (Benzin qurtarıb)

B: /There is a garage round the comer // (Kündə yanacaqdoldurma var)Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir . Əlaqəlilik prinsipi burada da özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur . Məsələn,

/ I saw Tom going to school // (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm)

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagirdidir, ya da müəllim . Burada inferens etmək çətindir . İndi cümləyə bir əlavə edək :

Ədəbiyyat

G. Brown, G. Yule . Discourse Analysis . Cambridge University Press , 1983 K. Buhler. Spachtheorie Gustav Fischer : Jena, 1934

R. Jakobson . ‘Closing statements : linguistich and poetics’ in (ed) T.A. Sebeok Style in Language Cambridge , Mass.: M.I.T. Press, 1960.

**K.Kusseynova,
I.Velieva**

The Role Of Context İn Discourse İnterpretration Summary

The article deals with the ways of determining reference,preposition, Implicature and inference,presupposition implicature and inference,must be inference play a great role in thepramatic analysis of discourse.

Presupposition units take a particular place in the system of the langu and they are important in the figurative and through (comprehenmive) expremssion of thoughts.

Comparative-typological study of idioms on the basis different languages is theoretically and partically important for linguistics. From structural and semantical point of view these language unites can be divided in to different groups. Inference units an be nominative and communicative. This article gives detailed information about them.

The article deals with the students speaking activity in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world

developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make

**К.Гусейнова,
И.Велиева**

**Изучение определение референции презуппозицию
в исследования дискурса
Резюме**

Проблема дискурса занимают особое место в системе языка и имеют важное значение в образном, разностороннем выражении мысли. Сравнительно-типологические изучение интерференции на основе материалов разносистемных языков теоретически и практически является важным для языкознания.

Со структурно-семантической точки зрения эти языковые единицы могут определиться на группы. Дискурсное явления делятся на номинативные и коммуникативные группы. Данной статье дается информация об этих группах в системе

Lyons .Introduction to Theoretical Linguistics Cambridge University Press, 1968 значение в образном, разностороннем выражении мысли. Сравнительно-типологические изучение интерференции на основе материалов разносистемных языков теоретически и практически является важным для языкознания.

Со структурно-семантической точки зрения эти языковые единицы могут определиться на группы. Дискурсное явления делятся на номинативные и коммуникативные группы. Данной статье дается информация об этих группах в системе

Lyons .Introduction to Theoretical Linguistics Cambridge University Press, 1968

**Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**